

САБРАНА ДЕЛА
ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

Фреде, лаку ноћ
Кад су цветале тикве
Петријин венац
Чизмаши
Ухвати звезду падалицу
Лов на стенице
Гори Морава
Злотвори
Јалова јесен
Треће пролеће
Преживљавање
Увођење у посао

**Драгослав
МИХАИЛОВИЋ**

ЗЛОТВОРИ

Copyright © 1997, Драгослав Михаиловић. Сва ауторска права задржана.
Објављено посредством ауторске агенције P. & R. Permissions and Rights Ltd.,
Limassol, Cyprus

Copyright © овог издања 2017, ЛАГУНА

Сабрана дела Драгослава Михаиловића
Књига 8

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Имена историјских личности овде имају романескну, а не историографску улогу, не зајмошће особе у њризорима описаним у овом роману јесу, или нису, учествовале у стварности на такав начин нејо зајмошће су својим деловањем у изабраном њовесном времену створиле збиљску њојку на којој се мојла изајкашће оваква књижевна фикција.

ПРВИ ДЕО
ПРЕДАЊЕ

1.

Можда зато што је, откако зна за себе, као насеобина, а то је већ више миленија, без народних песника и мудраца који познају тајне живота, и што је имала мало славних и знаменитих мужева, Ђуприја је обично причала приповетке о фантастичним животињама и невероватним приказима, воденим вампирима, вукодлацима и вештицама, а сасвим ретко о крупним људским стварима и догађајима. Живећи траљаво и разваљено, од угла до угла и кафане до кафане, кревећећи се и подбрцкујући, моји би варошани, ако би о људима и причали, обично приповедали о својем војниковању и историјама смешним и безначајним, које су им, чинило се, више биле по мери. У томе су показивали и завидну вештину. Али, гдекад, кад би их пренуо какав потресан догађај, ужасно убиство или удес који би ко међу њима изазвао, пуштајући крв жељну слободе да натапа тле којим ходимо, зачудили би се над собом и над својом судбином и изненада

зачињали и какво предање, о људима које су познавали и о себи каквима се не познају.

Друго би лице моји Ђупричани тада показали. Раздрљена зазјавала склона политичарењу и пропадању, ситне подвалације и подругљивци из уживања, парничарски правдоборци и кафански ноћобдије који другују с неостварљивим замислима – неочекивано би се показали и као строги, немилосрдни судије себи и свом дивљем животу.

Много би крви и смрти било у овим њиним приповеткама. А говорећи о калу и крви, о наношењу и примању смртног удара, о тајни туђе и сопствене смрти, они би, неретко, и о непријатељу проговорили с поштовањем. Неспособни и несналажљиви у сложеној машинерији свакидашњице, која их на њихове очи равнодушно гута, меље и избацује као лепљиву црвену кашу, изборивши у давним племенским кретањима – много пута затим отерани и увек се, изнова, вративши – место за рајска уживања и управо ту таворећи кукавно, они би у тим опаких сказанијима, свашта измишљајући, често једначили пријатеља и непријатеља и, дарујући и омраженом Турчину или Немцу присталу јуначну смрт, у себи се враћали оним негдањим временима, кад су, војујући, живели, додуше, мучно и ужасно али и јасно и бар на махове озарено и кад су могли да верују у достојнији, остваренији људски живот. Јер то сада, ево, нису имали.

Смрт је једино што је извесно, тада би веровали, и није баш важно на којој си страни; умрећеш као пријатељ или непријатељ, било од пријатељске било од непријатељске руке. Само је важно – како ћеш

умрети. Презирући ништавност садашњости, којој никако да се одупру, а без жеље, потребе и воље да и у суседни атар прекораче, у овим измишљотинама би истински желели неког новог непријатеља, који би однекуд *ошуд* опет кренуо и у њихов распарани живот унео толико потребан ред и јасноћу, доносећи му, ионако намењеном смрти, достојанство смисла и вредност трајања у памћењу.

Плачљиви и ништавни у свакодневици, у овим одсањаним пределима они би постојали боље него игде и стварније него у икојем другом животу. Живели би, у ствари, онако како су веровали да би у неком бољем свету могли да заслужују и онако како једино ваља живети – лепо и ведро, па макар и у брзој и болној али усправној смрти.

Нигде моји варошани нису били лепши него у овим легендама, које су са страшћу плели, и нигде бесмисленије обманути. Јер, опет, нигде усправност ратника и смисао примања насилне смрти нису за обичан, свакодневан живот мање вредели него баш у мојој вароши.

Зато се за та предања никад не би могло утврдити одакле су потекла, нити докле у истини доспела, као што се не би умело одмерити ни колико су праведна, а колико нестварна. Нико их никад није записивао нити се ико икад са стране за њих занимао. Причали су их сви који су умели и, опет, слушали сви који су им веровали. И није било оних који им не би веровали.

И тако, никад коначне, ове тканице од истина и тајних надања, које као да опасују наш разуларени, раштркани, стрмоглави живот, преносиле би се од једног до другог, од оцака до оцака и с колена на колена,

прпорећи над кукавном поморавском насеобином као високи, сјајни победни барјаци. Мењајући се и дотерујући, улепшавајући и кварећи, данас овакве, већ сутрадан би те приче у нечему биле друкчије.

Тако је негде настало и предање о људима из нестале партизанске чете двеју суседних вароши, Ћуприје и Параћина, и о једном великом злотвору, моме сутрађанину. Не зна се шта је у тој легенди истина, а шта народни игроказ о животу и смрти.

2.

Крајем првог ратног лета, на прагу јесени четрдесет прве године, каже се у предању, кад у планини већ започеше ноћне хладноће, ћупријско-параћинска партизанска чета ослободи Сењски Рудник у кучајским брдима. Тамо уби двојицу старих Шваба небораца, који су у два јамама надгледали рад, и једнога жандара, покида телефонске жице, покупи оно мало оружја и нешто хране и одмах побеже у шуму. Четворицу њих – пекара Мирка, железничког чиновника Станоја, опанчарског радника Јову и типографа Бранка – комесар одреда остави да сруше једно од два сењскорудничка окна. Зашто баш једно, а не оба, или ниједно, нико неће сазнати.

Јама је била мала, стара и мршава, једва да је имало шта и рушити. Али четворка, ипак, ветреним ускопом сиђе до галерије и почне да их разгледа. Неколико рудара који се ту нађу казују диверзантима шта је шта.

Партизани се договоре да динамит поставе под сепарацију и на три места извозног окна – на његова уста, тако да падне и торањ с точком, и још на два чвора унутра – а главни ходник, галерије и ветрени ускоп да не дирају. Устребаће та јама кад дође слобода.

Тројица из групе остану унутра да то учине. Вођа четворке Мирко се неким послом испне пред окно.

Тада к њему из насеља поврве рудари.

„Шта ви то, људи, радите?“ каже му неки висок, мршав старац.

Мирко га не схвати одмах.

„Ми“, каже поправљајући оружје на себи и кочоперећи се, „ратујемо. Ми, народни ратници, не признајемо државну капитулацију и продужујемо праведни рат против мрског фашизма, а за радничку правду и за пролетерски бурек. Ја, ево, који стојим пред вама“, и опет поправља опрему на себи, „нисам никакав вампир него пекарски пролетер Мирко Стефановић из Ђуприје, коме је капиталистички газда Адам Првановић сисао крв. Да ли сам ја као пролетер пекарски радник код капиталисте Адама Првановића мог’о да једем бурек? Другови рудари, људи, старци, нисам мог’о. Што нисам мог’о? Зато, другови рудари, што мој газда није вадио бурек. Шта сам ја код њега мог’о? Мог’о сам да узмем кифлу, бурек нисам мог’о. Ми смо вадили ’леба, црни и бели, и кифле, које су код нас куповала господска деца. Пролетерска деца их нису куповала. Наше су кифле биле миришљаве и лепе, и коштале су сто пара, а радник пролетер није мог’о свом детету да дâ сто пара за кифлу. Ми се сад боримо и за ту кифлу и бурек. Кад будемо победили,

код нас ће свако дете ујутру да има кифлу и бурек. И не само дете. У нашој пролетерској држави, стари, и тебе ће свако јутро крај кревета да чека твој бурек и твоја кифла, па бирај. Једи шта 'оћеш.“

Људи око њега почеше да гутају пљувачку.

„Добро, то“, рече старац. „Али шта сад ви радите?“

„'Оћемо да срушимо јаму“, одговара Мирко. „Да не служи непријатељу.“

Црни људи се међу собом згледаше.

„А ми?“ вели старац. „Шта ћемо онда ми?“

„Ви?“ упита Мирко, и збуни се. „Па ви“, рече отежући, „ви можете с нама.“

„А могу ли с вама“, упита седи рудар, „и деца и бабе? Могу ли старци?“

Мирко се премести с ноге на ногу.

„Богами“, рече, „не могу. Стварно не могу.“

„Па како ћемо онда? Шта ћемо да једемо?“

Он се испод шајкаче почеша по глави.

„То је питање.“ И замисли се. „Сачекајте мало.“

Сиђе у јаму, позва ону тројицу.

„Другови“, рече им, „ако ми јаму срушимо, ови људи ће да поцркају од глади. То им је 'леба.“

Његови другови почеше да бришу руке о чакшире.

„Богами, 'оће“, рекоше.

„И шта ћемо сад?“

Сви оборише очи. Замукоше, намрштише се.

Најзад неко предложи:

„Како би било да је не рушимо? Објаснићемо у чети.“

Друга двојица се брзо сложише; имало би око постављања динамита и доста посла.

„Да је не рушимо“, рекоше. „Објаснићемо друговима.“

Мирко одмах одлучи:

„Добро. Да је не рушимо. Зберите маг’ријал. Крећемо.“
Покупише своје ствари. Затим изиђоше горе.

„Другови рудари, браћо црна“, отпоче пекар Мирко говор људима који су га чекали, „ми, комунисти и народни партизани, сматрамо да је таквима као што сте ви, пролетерима, место међу нама. Али ми исто тако морамо да мислимо и на то шта ће да нам једу деца и старци код куће. Зато вам остављамо вашу јаму; ионако ништа не вреди. Кад пођете у партизане, срушићете је сами.“

Стари рудари заклимаше главом.

„То је, младићу, домаћински“, рече онај старац.

„Па онда, здраво, другови“, рекоше партизани.

„Здраво, домаћини“, одздравеше рудари.

И партизани одоше натоварени експлозивом.

3.

Кад њих четворица сутрадан стигоше на зборно место, чету тамо не нађоше.

Последњих месец-два по брдима беху учестале невидљиве четничке патроле. По једином путу, Немци беху почели сваки час партизане да узнемиравају моторизованим колонама. Чета је превирала, а трпела је и због неслагања младог комесара, кога приликом оснивања послаше из вишег штаба, и једва нешто старијег командира потпоручника старе војске, на кога су комунисти због нечега сумњали. Комесар и неколико младића су одлазили у села и држали говоре

како ће ускоро почети да одузимају земљу од богаташа и да праве колхозе, у којима ће сви равноправно јести с истог казана, командир је трчао за њима и то им квариио. „Ми смо ту“, исправљао је младог млатишуму комесара, „да ратујемо против Швабе, а не да вама отимамо земљу.“ Затим, у чети, њих двојица су се издвајали у шуму и оштро се свађали.

Неодмерено, уз претње стрељањем и одузимањем имовине, и уз објашњење да се то чини у читавој Србији, чета мобилиса два села у параћинском срезу. Тиме се њен састав повећа за три-четири стотине људи. Две трећине мобилисаних носиле су мочуге као да чувају стоку, а од оружја што неки донеше добровољци пробраше боље за себе. Ако би се ко против тога побунио – „Ја сам то“, говорио би сељак, „донео из рата“ – претили би му стрељањем.

Кад сељаци у чети сазнадоше да су једини мобилисани у више округа, злурадо им се одговарало:

„Сад Немци знају где се налазите. Сваком ко се буде вратио кући, судиће по кратком поступку.“

Тако наоружани и подељени, предвођени жутокљуним варошким гимназијалцима, који нису примали савете ни трпели приговоре, партизани предузеше неколико ситнијих акција, из којих једва успеше да извуку живу главу.

Међу људе се увлачио немир. Није им било јасно зашто са четницима представљају две различите српске војске и зашто оне једна од друге зазиру. Сељаци никако нису хтели никоме да одузимају земљу и чудили су се што комунисти толико брбљају против младог краља.

Све гласније се шапутало:

„Ко ће са швапском силом? Треба се вратити кући. Ако смо војска, шта ће нам земља? Зашто се зовемо партизани, а не војници? Шта то име уопште значи?“

Упркос опрезу и пажњи, за петнаестак дана им више од пола састава побеже кући.

Враћајући се из акције у Сењском Руднику, која је била и замишљена да се борци мало осоколе, чета у шуми, можда и случајно, натрча на већу немачку побочницу.

Збуњене обе, две војске изблиза једна на другу отворише ватру. Разви се кратка, жестока борба налик на панику, у којој, на несрећу, један партизан погибе, а двојица беху рањена. Онда се партизани некако, ипак, снађоше и трчећим кораком замакоше за најближе брдо.

Немци не потрчаше за њима него, уплашени и сами, убацише мртвог српског војника у сељачком оделу у камион и истог часа окретоше натраг. Ни они нису знали шта их иза окуке чека. Од замишљених пуцњева увлачећи главу у оковратник као да пада киша, вратили се путем у рудник Окно, из којег су пре непуна два сата и кренули. Тамо гранатама из два тенка порушили неколико кућа, убијеног партизана обесише за ноге испред рудничке управе и некако успеше да покупе тридесетак рудара и сељака. Деветорицу међу њима, изабрану потпуно насумице, код задружне продавнице одмах стрељаше. Преостале сутрадан изјутра спроведоше у сточном вагону за Ђуприју.

Чим се сазнаде за напад на Сењски Рудник и погибију двојице Немаца, у два суседна градића на Цариградском друму Немци стрељаше двеста талаца и

Цигана, међу којима и доведене Окнанце. А на њихово место, припремајући нова крвопролића, покупише неколико стотина нових.

Лину страх низ Цариградски друм, заплъскујући шуме и брда изнад Поморавља.

4.

После судара с Немцима, осећајући за петама непостојећу потеру и, са двојицом рањеника, маршујући осамнаест сати без одмора, партизанска чета се пребаци на тридесетак километара од старе базе. Тако их она четворица из Сењског Рудника неће ни наћи.

Прве ноћи на биваку, нешто предосетивши, млади комесар прикупи комунисте, њих петнаестак, опомену их на опрез од издаје и међу њима изабра стражаре. Постављајући их, посебно им обрати пажњу на потпоручника командира, који се у двојма борбама тога дана држао добро, и одреди да на њега пази један скојевац.

Потпоручник леже на голу ледину, а скојевац, с прстом на орозу, на два-три метра од њега. Уморни двадесетогодишњи командир, припреман за тегобе свог заната, одмах заспа. Скојевац се поред њега дуго мучијаше, па у праскозорје, кад увиде да овога само силом могу пробудити, усну и сâм. Ништа се те ноћи у чети не деси.

Али по трима наоколо већ беху почели да се из оближњих села скупљају уплашени сељаци. Зачне се између њих и партизана сељака некакво шушкање.

„Јесте ли дошли“, питају појатари, „да нам отимате земљу? Желите ли и жене да буду заједничке? Ратујете ли ви против Швабе или против нас?“

Трећег дана, у цик зоре, тројица сељака партизана предвођених кафеџијом Тиком из Мрчевца на периферији Ћуприје један по један устану, тобоже, ради нужде. Испишају се крај стражара комунисте, завију дебеле цигаре у комишину и кад ономе попусти пажња, изненада га заскоче. Легну на њега, притисну му руке и ноге, затисну шакама уста и у муклој, очајној тишини дуго му, неспретно стругаху неком тупом брисом по гркљану, док га не закољу огромним резом као шиљеже.

Онда се наоружају и тихо избуде своје. Знаком позову петнаестак сељака с оближњих појата. Ови су тамо будно чекали.

„Кад ја опалим“, шапну Тика некоме од њих, „ти пуцај у комесара.“

Онда у тишини даде знак. Сељак, који по старим војним звањима разумедо да је комесар онај који дели храну, уби на спавању четног куvara. Комесар на први пуцањ поскочи као зец и неком увалицом побеже главом без обзира.

Разоружаше сељаци буновне партизане. Повезаше их конопцима за веш и ланцима за псе и, окружене стражарима који су пушке држали као тојаге, сместише у невелику вртачу. Затим из најближе рудничке управе телефоном дозваше ћупријске Немце.

До подне су сељаци и повезани партизани познанички ћаскали. Партизани су тмуло запиткивали зашто хоће да им узму главе, сељаци су одговарали:

„А зашто сте ви ’тели да нам отимате земљу?“ Вајкали су се на лошу годину и неприлике које је донео рат. Немају, говорили су, гаса за осветљење нити соли за стоку и не морају још да трпе да им неки неозбиљни, незрели момци, који брбљају и против младога краља, прете одузимањем земље. Краљ је ипак краљ, а Немци ће отићи као што су дошли. Њима треба земља, и да у миру раде на њој, а не некакви, тамо њима, колкози. А похватанима се, говорили су, неће десити ништа. Сам народ ће тиме – мислили су, али нису говорили – доказати привременом окупатору да против њега нема ништа, а Шваба ће схватити да је младиће занела млада луда глава и пустиће их.

У подне Немци стигоше. Прихватише ухваћене партизанае и узапћено оружје, почастеше сељаке цигаретама и румом, свакоме дадоше по миришљав сапун. Командир јединице уз помоћ тумача одржа кратак говор, у коме рече да Немац цени одважног српског војника и да Срби и Немци треба да живе у миру и међусобном поштовању и разумевању, а не да једни другима приређују разочарања. Војник најбоље зна да другог војника ваља поштовати. Сад сви треба да помогну храбром германском солдату да их ослободи од опасног, крволочног бољшевичког медведа.

На ово сељаци запиташе да ли су бушуљвици, како рекоше, Руси. И лецнуше се од одговора.

Затим их, већ помало киселе, иза свезаних партизана и поред насмејаних војника са флашама у рукама, усликаше фото-апаратом за заједничку успомену. А онда, журећи се да измакну пре мрака, који се у кратком дану брзо примицао, одоше свако на своју

страну – сељаци са сапунима, црним слутњама и наједеном савешћу преко планине кући, Немци са свезаним партизанима камионима у Ћуприју.

5.

Дванаесторицу међу ухваћенима, све непознате у вароши, окупатори одмах издвоје за јавно стрељање. Једином кога, изгледа, нису тукли, младом официру у поцепаној долами, дозволе да пред смрт теши другове и он овима, кад их у то јутро поведу, пође на челу.

Уз јецај и грцање жена и деце дотераних да призор посматрају, дванаест непознатих партизана предвођених својим младим командиром пред калканом основне школе у центру Ћуприје, у две групе по шест, готово без речи оду у смрт. У два-три маха отуд се зачују и неки повици, али они, са тридесетак метара раздаљине, прсну преко трга као дечји гласићи с песка крај Мораве. Затим, војници из стрељачког вода туре мртве главе стрељаних у цакове и, за страх народу, обесе их за млитаве вратове између општинске ваге и другог моста на Раваници преко пута ћупријске поште.

Осталих тридесетак, међу којима и три девојке, Немци уз мучење почну да саслушавају. Тада се гестаповец Карло Верлогер, кривоног, каракушљив, коштиљав човечић који је две деценије провео у Ћуприји као трговац техничком робом и предстрељања и мучења навлачио беле рукавице, намерачи на пепељавог, мршаваг матуранта Циганина из вароши, који се, бистар и болешљив, једини издиже из

свог босог и гладног племена. Подврже га страшним мукама и после месец дана изби из њега десетак имена варошких скојеваца.

Ове младиће Немци одмах похапсе и на погодан начин у вароши разгласе ко их је потказао. А онда их развуку по затворима и логорима и једног по једног за неколико месеци уморе.

Младог Циганина пустиће кад је већ одавно читава варош знала шта је учинио и он затим побеже на рад у Немачку. После рата настаниће се у Загребу, где ће, уцењен, обављати прљаве послове за социјалистичку тајну полицију, што ће га гурнути и у прерану смрт. А преостале партизане ухваћене у планини Немци најпре преведу у Јагодину и једне зоре крајем зиме деветсто четрдесет и друге натоваре у камионе и недалеко од лаповске станице у некој јарузи побију.

После рата у Поморављу име младог Циганина доби важност највећег издајника откако је света и века и његова мајка, испошћена и кукаста носа, уз ружну ћерку једина варошки обучена Циганка у Ћуприји, некуд побеже. Потпоручнику командиру чете комунистички победници не признају јунаштво и име му отад бележаху само у списковима стрељаних. А ни о сељацима који су партизане похватили никад се јавно ни гласно не проговори: сељаци су у вароши одувек схватани као народ.

Ону, пак, фотографију невољну успомену ознаши некако успеју да пронађу. По њој ухвате најпре кафеџију Тику и двојицу његових мање важних помоћника и одмах их стрељају. Онда, доцније, пошто талас првих поратних стрељања прохуји, стално

пребирајући по ликовима, ископају из мрака још неколицину и суд их осуди на дугу робију.

Осталима време приметне траг – неки су се ликом изменили, неки некуд нестали – и пусти их да на њиховом путу ка смрти корачају у овом предању сами и без икаквог даљег белега о себи.

6.

Пекар Мирко с тројицом другова сазна за судбину своје чете од сељака на некој појати тек четврти дан по нападу на Сењски Рудник.

Збуњени, они се на трлу притаје, дан-два се одморе. Затим седну да се договоре шта ће и како ће. Да се врате кућама, нису могли; реше се да пођу у Шумадију да тамо потраже партизане.

Закопају експлозив под неко дрво и место обележе, престружу и скрате цеви на пушкама и скину петокраке звезде с капа. Онда, с кратата под гуњевима и капутима, крену кроз планину.

После десетак дана, срећни, наиђу на партизане. Тамо, и њихов комесар.

Обрадују се људи познанику. Обрадују му се као драгом земљаку. Био им је тада више него земљак.

Он, међутим, смркнут, потавнео, пита Мирка:

„Где сте ви били досад?“

Мирко му објасни. Каже да су у руднику експлозив већ били поставили кад су дошли рудари да их моле да јаму не руше. Он и његови другови су закључили да би то и била грешка, јер би народ остао без хлеба. Зато

је нису срушили. А кад су сазнали шта се догодило с четом, решили су да потраже партизане у Шумадији. И, ево, ту су.

Комесар га слуша, све мрачнији.

„Задатак, значи, нисте извршили?“

Изненађеном Мирку се угаси осмех.

„Тако испада, друже комесару.“

„Откад си ти комуниста?“

„Од тријес’ пете, друже комесару.“

„Онда знаш шта си учинио. Одложи оружје.“

Мирко с оклевањем спусти крату себи пред ноге.

7.

Исто вече изведу га пред суд. У њему – један високи из главног штаба, касније прослављен јунак, два борца, комесар нове чете и комесар земљак. Још је са чином, али без јединице.

Питају они Мирка:

„Знаш да комуниста мора да извршава наређења?“

„Знам, другови“, каже он.

„Зашто их ти ниси извршавао? Зашто ниси срушио јаму?“

„Другови“, одговара пекар Мирко, „ја сам сматрао овако: нама јама није важна, а људи ће да остану без леба. Поцркаће.“

„А на нас“, пита га онај високи из главног штаба, „ниси мислио?“

Мирко се опет изненади.

„Шта на нас?“

„Ниси мислио да би рудари онда пошли с нама? Да би морали да пођу?“

Он погне главу и тихо одговори:

„На то нисам мислио.“

„Кад си размишљао о директиви, морао си да мислиш и на то. Нама су у одредима потребни пролетери, а не сељаци, па да нам праве оно што су вама направили.“

Мирко се још више погне.

„Нисам се сетио. Ја сам увек био одан партији.“

„Овако се оданост партији не показује.“ Тренутак пођути. „Знаш ли шта си заслужио?“

Он с надом мрдне раменом.

„То, другови, остављам вама. Ви знате боље. Спреман сам да поднесем казну коју добијем. Спреман сам да учиним што ми кажете.“

Петорка у суду се згледа. Онда онај високи устане.

„Осуђујемо те“, каже пригушено, „на стрељање. Казну ће извршити другови из твоје групе сутра у зору.“

Мирко одједном јако пребледи и с неверицом их једног по једног погледа. Они, мрки, мирно издрже његов запрепашћени поглед.

8.

У зору га Јова, Бранко и Станоје поведу. Не видећи себе, у чуду га гледају: преко ноћи коса и бркови су му побелели као да је главу управо извукао из наћава.

Раскопчан и са шајкачом у руци, оседели Мирко крене пред њима по првом снежуљку, танком, сувом

и кончастом као паперје, широким, спорим пекарским корацима као да на леђима носи препуњен џак. Устима халапљиво граби стакласт, хладан ваздух избацујући из себе читаве барјаке паре, а неиспава-ним, жмиркавим очима вози по брдима с подрпаним, руњавим снежним шубарицама. Као да не види добро, једанпут-двапут застане и, погледа оборена ка земљи, дрма главом лево-десно.

Тако стигну до неке јаружице.

Он застане. Окрене им се.

„’Оћете овде?“

Нико му ништа не одговори.

Пекар се осмехне кроз брашњасте бркове.

„Ионако је свеједно.“

Прекорачи преко јаружице, па застане на обронку и, окренувши им се лицем, лаганим, помало тврдим покретима баци пред себе шајкачу, скине гуњ и свуче преко главе дебео вунени џемпер. Затим у два покрета смакне с ногу развезане цокуле. И, у белим вуненим чарапама и прљавој војничкој кошуљи без оковратника, усправи се пред њима.

„Панталоне вам“, каже, „не би’ дао. А чарапе су ми прљаве.“

Тренутак потраје тишина. Онда опанчар Јова злобно залаје:

„Шта то изводиш! Није ово циркус! Партија те осудила!“

Мирко сврати тешки поглед на њега.

„Требаће друговима.“ И, уздахнувши, тмуло дода:
„Сад можете.“

Нервозно брекћући, опет сви поћуте. Само што Јова реско шкљоцне затварачем.

Тад се огласи железничар Станоје:

„Не гледај тако у нас. Нисмо ми Немци.“

„Другови“, одговара Мирко, „ја сам партизан и комуниста, навик’о сам смрти да гледам у очи. А ово је мој самртни час.“

„Ипак не гледај у нас. Ми смо твоји другови, нисмо Немци. Окрени нам леђа.“

Он одмахне главом.

„Леђа нећу да вам окрећем. А друговима који су ме осудили поручите да сам ја у руднику рек’о да је њима, пролетерима, место код нас. И још им кажите да сам онога високог једанпут пре рата у Ћуприји отерао у мајчину. Ово ми је сад освета.“

Онда, као да разгледа вршке дрвећа, забаци главу и дубоко уздахне.

„Ајде сад“, рекне прозукло.

Они нескладно, оштро запраште у бео зимски ваздух.

9.

После стрељања у планини опанчарски радник Јова, књиговезац Бранко и железнички чиновник Станоје ножевима и кундацима зачепрљају свог друга у истој оној јаружици. Гуњ и џемпер му, ипак, не узму, већ га пре него што га закопају њима прекрију. Више главе му пободу штап и на њега ставе шајкачу. Станоје на њу иглом прикачи звезду са свога качкета.

Неколико часака после тога крај гроба остану ћутећи.

Станоје и Бранко нимало нису изгледали добро.

Опанчар Јова тад им подвикне:

„Шта сте се умусили! Партија га осудила! Ми ту нисмо криви!“

На то типограф Бранко одједанпут закука:

„О људи! Зар смо дотле дошли да и своје убијамо?

О људи!“

Сулудо се накезивши и трзајући лицем, изненада смакне са себе опасач са фишеклијама и тресне га о земљу. Исцепа и изгази качкет истулбивши му утробу.

Онда, јечећи и стењући, разбије о камен пушку.

„О људи!“ викне мокра лица у небо. „О људииии!“

Тврдим књиговезачким шакама с раскреченим прстима зграби себе за главу и, погнут, тетураво и несигурно закорача у брдо. И тако се изгуби. Они и не покушају да га задрже.

Више се о њему ни у чети ни у његовом Параћину, ни за рата ни после њега, никад ништа не дозна као да га је тог зимовитог јутра прогутало небо.

Железничар Станоје се после тога натечених, крвавих очију недељу или две смуцао по чети као обезглављен. А онда се за католички Божић добровољно јави да с групом диверзаната пође у један поморавски град. Требало је да дигну у ваздух неко стовариште.

Кад експлозив тамо срећно поставе, он се с митраљетом у рукама одвоји од групе и тихо увуче у варош. Пред поноћ се привуче задњем улазу хотела у којем су немачки официри и некакви цивили славили благодан и кад му иза леђа складиште одлети у ваздух, он отвори врата, назове добро вече и са прага запрашти

у гомилу. Остављајући покољ за собом и већ се извлачећи, осети да га је залутало зрно погодило у ногу. Тада активира ручну бомбу, прислони је себи на груди и сачека да му ту, под срцем, процвета.

Али, сећање на скорашњи догађај у руднику и на Бранков одлазак из чете још беше свеже, па му због тога ни ово не запамтише. И он после рата остаде забележен само као још једна жртва, начин смрти му нигде не спомињаху.

Онај млади комесар, који приликом пропасти чете пуким случајем сачува главу и затим у ратном суду осуди Мирка, војну некако преживи. У мирнодопском времену тај некадашњи студент агрономије постане директор великог пољопривредног добра у Славонији. Две-три године касније, пошто га је у рату срећа послужила и кад је остајао без наде, једног дана седне у кола да га возач некуд одвезе. И она им се, у искусним рукама и на чистом друму, преврну. Обојица у њима, и он и возач, на месту погину.

Тако од читаве партизанске чете у животу остане само један човек, опанчар Јова.

Од тада предање посебну пажњу посвећује овом последњем преживелом, пружајући прилику бележнику да и сам дода коју, а и њему, и читаоцу и слушаоцу да се изненађује, чуди и запрепашћује над непознаницама неухватљиве људске природе.